

ISSN: 2141-9773

e-ISSN: 2791-9773

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
KAREFAD

Mukaddimetü'l- Edeb'in Yozgat Nüshasında Geçen Bazı Tek Heceli Fiiller Üzerine¹

Serkan Cihan ²

Çankırı Karatekin Üniversitesi

Öz

Zemahşerî, sözlük niteliği taşıyan *Mukaddimetü'l- Edeb* adlı eserini Arapça öğrenmek isteyen Harezmsâh hükümdarı Atsız b. Muhammed'in isteği üzerine yazmıştır. Eserin eldeki verilerle 1128-1144 yılları arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin önemli bir özelliği de Harezmi Türkçesi döneminde sözlük niteliğinde yazılmış tek eser olmasıdır. Sözlük olarak hazırlanan bu eserin orijinal nüshası kayıptır ancak dünyanın farklı kütüphanelerinde kırk civarı nüshası olduğu bilinmektedir. Çalışmamızda ele alacağımız Yozgat nüshası, eserin en eski ve kapsamlı nüshaları arasındadır. Nüsha, şu an Yozgat-000396 numara ile Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Müstensihî İbrahim bin Mahmud Sûfî'dir ve 10 Cemâzül Evvel 655/25 Mayıs 1257 tarihinde kaleme alınmıştır. İsimler-fiiller ve harfler olmak üzere üç kısımdan oluşan bu sözlük, Arapça-Farsça ve Harezmi Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Eserin en kapsamlı bölümü, fiillerdir. Bu bölüm, eserin dörtte üçlük bölümünü oluşturur. Eserin sahip olduğu fiil söz varlığı, oldukça farklı veriler sunar. Eserde geçen birçok fiil, Harezmi Türkçesi döneminde yazılmış diğer metinlerde bulunmamaktadır. Çalışmamızın konusu da Yozgat nüshasında tespit ettiğimiz ancak Harezmi Türkçesi diğer metinlerinde tanımlayamadığımız tek heceli fiiller üzerine olacaktır. Bu fiiller, etimolojik olarak farklı dönem ve lehçelerle karşılaştırılmalı olarak ele alınıp incelenecektir.

Anahtar Kelimeler. *Mukaddimetü'l- Edeb*, Harezmi Türkçesi, Fiiller

¹ Bu makale, "Cihan, Serkan (2021), *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)* (yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üni., Ankara." künyeli doktora tezinden üretilmiştir.

² Arş. Gör. Dr. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çankırı/ Türkiye, serkancihan@karatekin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8808-088X>

MAKALE TÜRÜ

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

23 Eylül 2022

Kabul Tarihi

3 Ekim 2022

doi: 10.57115/karefad.1179202

Atf: Cihan, S. (2022). *Mukaddimetü'l- Edeb'in Yozgat nüshasında geçen bazı tek heceli fiiller üzerine. Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 331-343. <https://doi.org/10.57115/karefad.1179202>

ISSN: 2141-9773

e-ISSN: 2791-9773

CANKIRI KARATEKIN UNIVERSITY
JOURNAL OF FACULTY OF LETTERS
KAREFAD

On Some Single Syllable Verbs in the Yozgat Copy of *Mukaddimetü'l-Edeb*¹

Serkan Cihan ²

Çankırı Karatekin University

Abstract

Zemahşerî wrote his work named *Mukaddimetü'l-Edeb* which has a dictionary quality at the request of Khwarazmshah ruler Atsız b. Muhammed who wanted to learn Arabic. It is estimated that the work was written between the years 1128-1144 with the available data. An important feature of the work is that it is the only work written as a dictionary in the period of Khwarezm Turkish. The original copy of this work, which was prepared as a dictionary, is lost, but it is known that there are around forty copies in different libraries of the world. The Yozgat copy, on which we will carry out our work, is among the oldest and most comprehensive copies of the work. The copy is currently in the Süleymaniye Library with the number Yozgat-000396. The copyist is İbrahim bin Mahmud Sufî and it was written on 10 Cemâzül Evvel 655/25 May 1257. This dictionary, which consists of three parts, namely nouns, verbs and letters, was written in Arabic-Persian and Khwarezm Turkish. The most comprehensive part of the work is the verbs. This section constitutes the three-quarters of the work. The verb vocabulary of the work presents quite different data. Many verbs in the work are not found in other texts written in the Harezmi Turkish period. The subject of our study will be on the monosyllabic verbs that we have identified in the Yozgat copy but not witnessed in other Khwarezm Turkish texts. These verbs will be discussed and analyzed in comparison with etymologically different periods and dialects.

Keywords: *Mukaddimetü'l-Edeb*, Khwarezm, Verbs

¹This article is produced from the author's PhD dissertation, "Cihan, Serkan (2021), *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)*, (unpublished PhD dissertation), Hacettepe Uni., Ankara."

²Res. Asst. Dr. Çankırı Karatekin University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Çankırı/ Türkiye, serkancihan@karatekin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8808-088X>

ARTICLE TYPE

Review Article

Received Date

September 23, 2022

Accepted Date

October 3, 2022

Orta Asya Türk yazı dilleri arasında Harezmi Türkçesinin önemli bir yeri vardır. Bu dönem eserleri genellikle dinî içerikli olmasına rağmen *Mukaddimetü'l-Edeb* gibi kapsamlı bir sözlük de yazılmıştır. Eserin Yozgat nüshası, Harezmi Türkçesi diğer metinlerinde bulunmayan birçok kelimeyi barındırır, bu nedenle dönem için söz varlığının tespit edilmesinde kullanılabilir en önemli kaynaklardan biridir. Bu nüshanın sahip olduğu fiil söz varlığı, oldukça dikkat çekicidir. Eserin dörtte üçlük bölümünü oluşturan bu kısımda fiiller, çeşitli bablar kullanılarak ilgili fiilin harflerinin türüne ve Arapçadaki alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Bazı fiil masterlarının, geniş zaman ve geçmiş zaman kiplerinin yanı sıra çoğul çekimleri de gösterilmiştir. Fiiller bölümü, kalıplara ayrılmış ve her kalıp kendi içinde sıralanmıştır. Amacımız o dönem eserlerinde karşılaşmadığımız tek heceli fiillerin tespitini gerçekleştirmek ve bu kelimeleri incelemektir. Bu amaçla Harezmi Türkçesi ile yazılmış bütün temel eserler taranmış, dil tarihimizde mevcut olup bu dönem metinlerinde rastlamadığımız tek heceli fiillerin, metnimizle karşılaştırma yoluyla tespiti gerçekleştirilmiştir.

Bu karşılaştırmayı yaparken oldukça fazla fiil biçimi olması nedeniyle bazı kısıtlamalara gitmek zorunda kaldık. Birleşik fiilleri, Arapça-Farsça kök ve gövde yapılarıyla kurulan fiilleri ve çok heceli fiilleri çalışmanın dışında tuttuk. Karşılaştırmaya konu olan yayınlar ve künyeleri şu şekildedir:

1. Argunşah, Mustafa, Recep Toparlı (2008), *Mu'inü'l-Mürîd*, Ankara: TDK.
2. Ata, Aysu (1997), *Kışşü'l-Enbiyâ* (Peygamber Kıssaları) II Dizin, Ankara: TDK.
3. Battal, Aptullah (1997), *Ibn-i Mühennâ Lûgati*, 3. Baskı, Ankara: TDK.
4. Eckmann, Janos (2014), *Nehcü'l-Ferâdis Uştmağlarınġ Açuq Yolı Mağmûd Bin 'Alî*, (Yay. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar / Dizin-Sözlük Aysu Ata), Ankara: TDK.
5. Hacıeminoğlu, Necmettin (2000), *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: TDK.
6. Şanlı, Cevdet, Nesrin Kaya Günay (2009), *Muhtasar Mukaddimetü'l-Edeb, İnceleme-Metin-Kelime Dizini-Ek Dizini-Tıpkıbasım*, Sakarya: Sakarya Üni. Yay., No: 53.
7. Şimşek, Yaşar (2019), *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüs. [293 No.], Giriş - Metin - Dizin)*, Cilt 1-2, Ankara: Akçağ Yay.
8. Yüce, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası*, Ankara: TDK.

9. Sağol, Gülден (1996-1999), *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi/Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım*, (Ed. Şinasi Tekin, G. Alpay Tekin), Cambridge: Harvard Üniversitesi.

Kökler, bir dilin sahip olduğu, anlamlı, parçalanması mümkün olmayan en küçük öğelerdir. Bu öğeler, dillerin ve dil ailelerinin oluşma döneminde kullanılan, parçalanması mümkün olmayan birimlerdir. Yeni kök üretimi olası değildir. Sadece mevcut köklerden yeni sözcükler türetmek mümkündür. Bir dilin söz varlığı da bu şekilde genişleyip zenginleştirilebilir. Dillerin temel taşı kabul edebileceğimiz kökler, kelimelerin özü niteliğindeki ana unsurlarıdır. Kök yapıdaki fiiller, yalın halde kullanılabilecekleri gibi yapım ve çekim ekleriyle de kullanılabilir (Korkmaz, 2014, s. 102-103).

Karaağaç, çalışmasında kökü “**kök** (*root, radical, etymon, main word*): Birçok eş kaynaklı sözün yapısında bulunan, anlamlı ve daha küçük öğelere ayrılamayan söz, kök sözdür. Kökler, dillerin ve dil ailelerinin oluşma çağlarından kalma ve çoğu, bütün dillerde tek heceli olan yapılardır” ve kök fiilleri “**eylem kökü** (*verbal root*): Olma ve yapma bildiren eylem soylu sözlerin yapı bakımından daha küçük öğelere bölünemeyen anlamlı bölümü, eylem köküdür: *aç-, del-, kal-, sar-, eş-, ye-, gel-, git-, yüz-, sür-* vb.” şeklinde açıklamıştır (Karaağaç, 2013, s. 392).

Kök fiil konusunda tartışmalı konulardan birisi de gerçekten kök fiil olup olmadıkları noktasındadır. Ercilasun, Türkolojide araştırmalar derinleştikçe daha çok fiil yapısının köküne ulaştığını ve bütün fiil köklerinin tek heceli olduğu görüşünün yaygınlaştığını belirtip Ramstedt'in Türkçe kelimelerin iki heceli olduğu görüşünün diğer Türkologlar tarafından eleştirildiğini vurgular. Ercilasun, basit fiil olduğu şüpheye yer bırakmayacak fiillerin ancak tek ünlü ve bir ünsüzle bir ünlüden oluşacağını belirtir. Ünsüzle biten pek çok fiilin de basit olmakla birlikte türemiş fiil olma ihtimalinin de her daim var olduğunu bildirir (Ercilasun, 2014, s. 29-30). Bu açıdan bakıldığında çalışmamıza konu olan dokuz fiilin de türemiş olma ihtimali, her daim mevcuttur.

Kökler, genelde tek heceden ibarettir. Türkçede birden fazla heceli fiil kökleri de çok yaygındır ancak bunların kökleri zamanla değişikliğe uğramış ya da unutulmuş olduğu için bu fiilleri köklerine indirgemek mümkün değildir. Bu tür fiilleri, basit fiiller olarak nitelemek mümkündür. Türkçede kök fiiller sınırlı olmasına rağmen bu kök fiillerden türetilen fiillerin sayısı oldukça fazladır. Çalışmaya konu olan dokuz fiil, Harezmi Türkçesi diğer metinlerinde ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'in diğer nüshalarında tespit edilememiştir ancak bazı fiil kökleri kullanılarak türetilmiş fiillere rastlamak mümkündür. Bu fiillere de inceleme kısmında temas edilecektir.

1. Tek Heceli Fiiller

1.1. **çarp-**: “vurmak” (Ar. sāṭa’d-dābbetu - Far. bi-zed sutūr rā) çarpıtı (147b/7)

Dönemin diğer metinlerinde *çarp-* fiili, bu yazım şekliyle tespit edilememiştir. Nüshadaki tek anlamı ‘vurmak’ şeklindedir. Fiil, *Divanü Lûgati’t-Türk*’te *çap-* ‘yüzmek; arı çamurla sıvamak; (Uygurca) vurmak’ (Atalay, 2013, s.135) anlamlarıyla yer almaktadır. Fiilin, arkaik şeklinin *çap-* olduğu, *r* ünsüzü ile türetildiği açıktır. Kelime, *Tarama Sözlüğü*’nde *çarpmak* ‘sıvamak, sürmek, bulaştırmak’, *Derleme Sözlüğü*’nde *çarpmak* ‘at koşturmak’ şeklinde yer almaktadır.

Clauson, fiil kökünü XI. yüzyıla dayandırmış, fiilin ilk kez Karahanlı Türkçesinde kullanıldığını, ses taklidi olduğunu ve farklı anlamlarla açıklandığını vurgulamıştır (Clauson, 1972, s. 394). Nişanyan, fiilin kökünü Eski Türkçeye dayandırmış, günümüz Türkçesindeki biçimlerini çalışmasına almış ve fonetik olarak istikrarsızlık gösterdiğini belirtmiştir: “*çarpmak* <ETü *çalp-* / *çap-* ‘vurmak, çalmak, yağmalamak, bulaştırmak’ — *çap-*. ETü *çal-* ve *çalp-* biçimleri arasındaki yapısal ilişki muğlaktır. Erken TTü *çal-*, *çalka-*, *çarp-*, *çap-* biçimleri yaklaşık eş anlamlı olarak kullanılır. Fonetik istikrarsızlık belki onomatope yapısının sonucudur” (Nişanyan, 2020, s. 166).

Eserin Şuşter nüshasında fiil, *çap-* ‘el vurmak; (at) koşmak’ şeklinde açıklanmıştır (Yüce, 1993, s. 110). Tietze, *çarp-* I ‘vurmak’ fiilinin sadece Oğuz grubunda bulunduğunu ve Eski Türkçe *çap-* fiilden geliştiğini vurgulamıştır (Tietze, 2016, s. 157). *Güncel Türkçe Sözlük*’te ise fiil, *çapmak* ‘koşturmak; akın etmek, koşmak’, *çarpmak* ‘hızla değmek, vurmak; etkisiyle birdenbire hasta etmek’; varlığına inanılan bir gücün öfkesine uğramak’; el çabukluğu ile çalmak, dolandırarak elde etmek; kurnazlıkla ele geçirmek; kalp, hızlı hızlı vurmak; matematikte çarpma işlemi; darbetmek; şaşırtmak’ şeklinde farklı anlamlarla ifade edilmiştir. Fiil, çağdaş lehçelerde kullanımını aynı ve yakın anlamlarla devam ettirmektedir: Kzk. *çarpışmak* ‘çarpışmak, düşmanla çarpışmak’, Az. *çarpmak* ‘kuvvetle ve şiddetle dokunmak, değmek, vurmak’, Kk. *çap-* ‘çarpmak, vurmak’, KTTü. *çarpmaq* ‘çarpmak’, Ur. *çarp-* ‘çarpmak, çırpmak, vurmak’.

1.2. **çığ-**: “yüz ekşitmek, yüz çevirmek” (Ar. zava vechehu - Far. mā hem kerd rüyeş rā) yuzin çıgıdı (112b/7)

Nüshada bir örnekte tespit ettiğimiz fiil, *çim/gayın* harf sırasıyla kaydedilmiştir. Fiil, bu hâliyle etimolojik sözlüklerde ve yazılı kaynaklarda tarafımızdan tespit edilememiş, *Kutadgu Bilig*’de isim haliyle (çalı birse begler er atқа ачығ, tegürse anı bolmasa yüzde çıғ, 2807) *çıғ* ‘memnuniyetsizlik, yüz ekşitme’ şeklinde (Arat, 1979, s. 129) ve *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *çıғ bol-* ‘yüz ekşitmek; mimiklerle

memnuniyetsizliğini göstermek’ birleşik fiil hâliyle açıklanmıştır (Nadelyayev ve Nasilov, 1969, s. 147). Eserin Şuşter nüshasında geçen *çığrıl-* ‘buruşmak’ fiili, bu fiil kökünden türemiş olmalıdır (Yüce, 1993, s. 111).

1.3. çök-: 2) “çiftleşmek, başına çullanmak” (Ar. *daraba-l feḥlu nâḳata* - Far. *kişni kerd kişin uştur mâde râ*) buğra inḡenke çökti (62b/5)

Metinde bu anlamıyla bir sefer tanıklanan fiil, Clauson’da *çök-* ‘diz çökmek, özellikle deve için, fakat aynı zamanda insanlar için ve daha nadir olarak batmak, çökeltmek, çökmek ...vb.; to kneel down, esp. of a camel, but also of human beings, and more vaguely ‘to sink, subside, collapse’, and the like’ temel ve yan anlamlarıyla açıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 413). *Günceİ Türkçe Sözlük*’te bu fiil için yer alan açıklamalar, metnimizdeki anlamı içermemektedir. Metnimizdeki anlama en yakın hâliyle fiil, *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *çoq-* ‘başına çullanmak’ ve *çök-* ‘küsmek’ şeklinde geçmektedir (Nadelyayev ve Nasilov, 1969, s. 153-154).

Fiil, nüshada *çim/vav/kef* harf sırasıyla kaydedilmiştir. Fiil farklı anlamlarıyla Harezmi Türkçesinde de kullanılmıştır ancak bu anlamıyla dönemin diğer metinlerinde tarafımızdan tespit edilememiştir. Harezmi dönemi metinlerinde bu fiilden türeyen *çöker-/çökür-* ‘çöktürmek’, *çöküş-* ‘oturmak, birlikte oturmak’ fiilleri mevcuttur ancak bu fiillerin kökünün metnimizde geçen fiille ilişkisi muğlaktır. Fiil, Eski Türkçeden itibaren temel ve yan anlamlarıyla farklı dönem ve metinlerde kullanılmıştır. *Yozgat* nüshasındaki ‘çiftleşmek’ anlamı, mecaz anlamıyla kullanılmış olmalıdır. Fiil, temel anlamlarıyla çağdaş lehçelerde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır: Kzk. *çökmek* ‘çökmek’, Az. *çökmek* ‘olduğu yerden aşağı inmek, çukurlaşmak; aniden çömelip oturmak’, Kırg. *çök-* ‘çökmek; deve, sığır vb. olduğu yere oturmak, Özb. *chokmoq* ‘çökmek’, Kk. *çök-* ‘çökmek’, KTTü. *çökmek* ‘çökmek’, KuT. *çökmek* ‘çökmek, çömelmek’, Ur. *çök-* ‘çökmek, oturmak, basmak’, KMTü. *çökmek* ‘çökmek, oturmak, çömelip oturmak’, YUyg. *çökmek* ‘çökmek, dalmak, batmak’.

1.4. öp-: 2) “içmek” (Ar. *seffe’d-devâ’e/ teḥassâ’l-merḳate* - Far. *dârüy-ı hoşk der dehân endâht/ şübâ âşâmîd*) dârünü öpti (173b/7) şorbani öpdi (296a/7)

Nüshada beş farklı yerde geçen fiil için yukarıdaki iki örneği aldık. Bu fiil kökünden türeyen başka bir fiil yapısı nüshada tespit edilememiştir. Ancak *Divanü Lûgati’t-Türk*’te *öp-/op-* fiil kökünün yanı sıra bu kökten türeyen *öprül-* ‘içilmek’, *öprüs-* ‘içişmek, höpürdetişmek, içmekte yardım ve yarış etmek’, *öpül-* ‘içilmek’, *öpün-* ‘içer gibi görünmek’, *öpür-* ‘içirmek’, *öpürt-* ‘içirtmek’ biçimleri de yer almaktadır (Atalay, 2013, s. 439- 460). Nişanyan, fiili “ET *öpmek* ‘yudumlamak, biraz yutmak, öpmek’ <yansıma *öp* ağız sesi” şeklinde açıklamış ve kökünün *öp* ağız sesi onomatope olduğunu belirtmiştir (Nişanyan, 2002, s. 339). Bu anlamıyla *Günceİ Türkçe*

Sözlük'te yer almayan fiil, çağdaş lehçelerinde de tarafımızdan tespit edilememiştir.

1.5. saş- “şaşmak, acele etmek” (Ar. zāga 'ş sa' lebu) şaşa kaçtı (148a/5)

Nüşhada tek örnekte belgelediğimiz ve etimolojisi sorunlu fiillerden birisi de *saş-* fiilidir. Fiili, Clauson **sa-ş-* ‘şaşırması olmak, korkmuş; to be astonished, startled’ ve Gülensoy <**sa-* ET. **sa-* “söylemek” +*-ş-* şeklinde açıklamışlar, fiil kökünün *sa-* olabileceğini vurgulamışlardır (Clauson, 1972, s. 856; Gülensoy, 2007, s. 740). Ancak Türk dilinin yazılı kaynakları incelendiğinde *sa-* fiilinin ‘saymak ve söylemek’ten farklı olarak ‘şaşmak, acele etmek, yanılmak’ gibi anlamları tarafımızdan tespit edilememiştir. Bu nedenle fiil etimolojisi, farklı bir metinde bu anlamıyla tespit edilene kadar bir varsayım olarak kalacaktır.

Nişanyan, fiilin *şaşalamak* biçiminden türemiş olabileceğini belirtir (Nişanyan, 2002, s. 428). Sözlük çalışmasının yeni baskısında fiilin isim hâlini Eski Türkçeye (*saş* ‘ürkek, şaşkın’), fiil hâlinin Orta Türkçeye (*şaş-* ‘ürkmek, hayret etmek’) ait olduğunu ve *şaşakal-*, *şaşala-*, *şaşıl-*, *şaşır-*, *şaşırt-*, *şaşırtıcı*, *şaşırtma*, *şaşkın* biçimlerinin bu kökten türediğini belirtmiştir (Nişanyan, 2020, s. 832). Ancak *saş-* fiili, eski Türk yazıtlarından biri olan Moyun Çor (Şine Usu) yazıtında “bir(i)ki ş(a)ş(ı)p kälti” cümlesinde kullanılmıştır (Şirin, 2016, s. 653), dolayısıyla kelimenin Eski Türkçeden beri kullanımı devam etmektedir. Harezmi Türkçesinin diğer metinlerinde bu şekliyle rastlamadığımız fiil, *Kışaşü'l-Enbiyâ* da *şaş-* ‘şaşmak’ (Ata, 1997, s. 580) şekliyle bulunmaktadır.

Günümüzde varlığını sürdüren fiil, farklı çağdaş lehçelerde de kullanılmaktadır: Kzk. *şaşmak* ‘şaşmak’ Az. *saş* ‘mec. dinsizler, azgınlar’, Kırg. *şaş-* ‘acele etmek, telaş etmek’, Kklp. *sas-* ‘şaşmak, şaşırarak’, Kk. *şaşır-* ‘şaşırmak’, KTTü. *şaşmaq* ‘şaşmak’, Ur. *şaş-* ‘şaşmak, şaşırarak, afallamak, afallaşmak’, KMTü. *şaş-* ‘delirmek, aklını oynatmak; şaşırarak’, YUyg. *şaşmaq* ‘acele etmek, telaşlanmak, şaşırarak’.

1.6. tam-: 2) “yanmak, tutuşmak” (Ar. kefe'l beytu - Far. bi-çikîd hâne) ew tamdı (99a/5)

Harezmi Türkçesi diğer metinlerinde tespit edemediğimiz fiil, Uygur döneminden itibaren kullanılmıştır. Caferoğlu, *Türkische Turfan Texte*'de geçtiğini belirttiği fiili *tammaq* ‘yanmak, tutuşmak’ şeklinde açıklamıştır (Caferoğlu, 2011, s. 223). Taradığımız sözlüklerde sadece anlamı verilen fiil için Räsänen, aynı kökten türemiş, Orta Türkçe (*tam-dur*, *tam-du*, *tam-duk* ‘ateş yanığı; Feuerbrand’), Uygurca (*tam* ‘гореть’), Kazan-Tatar (*tam-uz* ‘ateş yakmak; Feuer anzünden’) ve Yakutçada (*tymyt*, *tymyt* ‘горячиться’ / *tym-tyk* ‘лучина’) olmak üzere farklı biçimleri çalışmasına almıştır (Räsänen, 1969, s. 459). Türkiye Türkçesinde kullanımı devam etmeyen fiil, Azerbaycan Türkçesi ve Kırgızcada varlığını sürdürmektedir: Az. *tamdımaq*

‘yakmak; yanmasını sağlamak veya yanmasına yol açmak, tutuşturmak’, Kırg. *tam-* ‘tutuşmak, yanmak, alevlenmek’.

1.7. tit-: “(yün için) ditmek” (Ar. nefese’ş-şûfe - Far. bi-zed peşm rā) yünġni titti (125a/5)

Harezmi Türkçesi söz varlığında tespit edemediğimiz bir diğer fiil de *tit-* fiilidir. Caferoğlu, fiili *titmağ/tudmağ* ‘parçalamak, ayırmak’ şeklinde açıklamıştır (Caferoğlu, 2011, s. 238). Räsänen, kelimenin farklı diyalektlerdeki yakın anlamlarını da çalışmasına dahil etmiştir: ‘vazgeçmek, delmek, ayrılmak, yırtmak, dövmek, yolmak’ (Räsänen, 1969, s. 482). *Derleme Sözlüğü*’nde sadece fiilden türeyen ikilemeye *titik titik* ‘parça parça, didik didik’ yer verilmiştir (DS, 2009, s. 4766). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da da fiil, benzer anlamda *tit-* ‘titmek; bölmek; ayırt etmek’ anlamlarıyla yer almaktadır (Nadelyayev ve Nasilov, 1969, s. 564). KB’de geçen *tit-* ‘direnmek, karşı koymak’ fiili, anlam bakımından farklı olduğu için metnimizdeki fiilden farklı olmalıdır.

Clauson, fiili çalışmasına *tit-* şeklinde alıp ‘parçalara ayırmak’ olarak anlamlandırmış, Hakaşça ve Kırgızcada *tit-*, Kazakçada *tüt-*, Osmanlı Türkçesinde *dit-*, Türkmencede *dit-/tüyt-* ve farklı yerlerde *tit-* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972, s. 450). Fiil, *Güncel Türkçe Sözlük*’te *dit-* ‘yün, pamuk vb.ni tellere ayırarak kabartmak; elle çok küçük parçalara ayırmak’ şeklinde açıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanımı devam eden fiil, çağdaş lehçelerde de kullanımını sürdürmektedir: KMTü. *tit-* ‘lif lif ayırmak, karıştırmak; parçalamak’, YUyg. *titmağ* ‘ditmek’.

1.8. toğ-: “uzaklaşmak, aşmak, geçmek” (Ar. ne’ā ‘anhu - Far. dūr şud ez vey) toğdı andın (196a/5)

Nüşhada iki kez belgelediğimiz fiil, *Orhon Yazıtları*’nda *tog-* ‘aşmak, geçmek’ şeklinde metnimizdeki anlamla paralel olarak kullanılmıştır (Tekin, 2014, s.175). Uygur dönemi eserlerinden *Üç İtigsizler*’de temel anlamıyla *toğ-* ‘doğmak’ olarak açıklanan fiil, *Divanü Lûgati’-t-Türk*’te, *toğ-* ‘doğmak, meydana çıkmak, belirmek; yükselmek, havalanmak, göğe ağmak’ anlamlarıyla açıklanmıştır (Barutçu Özönder, 1998, s. 186; Atalay, 2013, s. 631). *Divanü Lûgati’-t-Türk*’teki kullanıma paralel olarak KB’de de fiil, *toğ-* ‘doğmak, meydana çıkmak, yükselmek’ şeklinde açıklanmıştır (Arat, 1979, s. 456).

Harezmi dönemi eserlerinde temel anlamıyla *toğ-* ‘doğmak’ olarak kullanılan fiil, sadece metnimizde ‘uzaklaşmak, aşmak, geçmek’ anlamlarıyla belgelenmiştir. Redhouse’ta *doghmaq* ‘geçmeye gelmek, meydana gelmek; to come to pass, to happen’ şeklinde açıklanan fiil, Clauson’da *tuğ-* ‘doğmak; to be born’ temel anlamıyla metnimizdeki anlamdan farklı olarak açıklanmış, fiilin tarihi Türk dilleri ve lehçelerde nasıl kullanıldığı örneklerle detaylı bir şekilde anlatılmıştır (Redhouse, 1890,

s. 1257; Clauson, 1972, s. 465-466). Türk Dil Kurumu'nun sanal *Güncel Türkçe Sözlük*'ünde *doğmak* 'dünyaya gelmek; güneş, ay, yıldız ufuktan yükselerek görünmek; düşünce, hayal vb. zihinde birdenbire oluşmak; ortaya çıkmak, sonucu olmak', *Derleme Sözlüğü*'nde *doğmak* '<ET *toğmak*: doğmak; doğurmak' olarak açıklanan fiil, *Tarama Sözlüğü*'nde tespit edilememiştir.

1.9. yüg-: “(haciz için) kaldırmak” (Ar. fekke 'r-rahne - Far. bāz ested gerū rā) bu tutuğunu yügdi (140b/2)

Metinde tek örnekte belgelediğimiz fiil, *ye/kef* harf sırasıyla yazılmıştır. Fiil, *Divanü Lûgati't-Türk*'te *yüg-* 'toplamak' (Atalay, 2013, 821) ve Gabain'in çalışmasında *yüg-* 'yıklamak (kişi)' (Gabain, 2007, s. 313) şeklinde açıklanmıştır. Bu iki kullanım da anlam bakımından metnimizdeki kullanımdan farklıdır. “Bu tutuğunu yügdi (Bu esiri serbest bıraktı, esir üzerindeki haczi kaldırdı)” bağlamında kullanılan fiilin anlamı, Redhouse'taki *yuk* 'borçları telafi etmek; to make up into loads' anlamıyla paralellik göstermektedir (Redhouse, 1890, s. 2217).

Sonuç

Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshası, sahip olduğu söz varlığıyla dönem için önemli bir kaynak durumundadır. Eser, sadece Harezmi Türkçesi diğer metinlerinde değil, aynı zamanda Türk dili tarihi yazılı metinlerinde tanıklanamayan birçok kelimeyi de bünyesinde barındırır. Dünyanın farklı yerlerinde birçok nüshası bulunan eserin en kapsamlı ve en eski nüshalarından olan Yozgat nüshasının büyük çoğunluğunu *fiiller* oluşturur. Bu çalışmada, eserin Yozgat nüshasında geçen ancak dönemin diğer eserlerinde yer almayan tek heceli fiiller ele alınmıştır. Tespit edilen dokuz fiil, yapı ve anlam açısından incelenmiş, farklı kaynaklarda ve etimolojik sözlüklerde ne şekillerde buldukları belirtilmiş ve farklı dönemlerde hangi anlamla kullanıldıkları tespit edilmiştir. Fiillerin farklı Türk lehçelerinde ne şekilde kullanıldıkları tespit edilmiştir. Bu fiillerden *çarp-*, *çök-*, *saş-*, *tam-* ve *tüt-*, farklı ve benzer anlamlarla çağdaş lehçelerde varlığını sürdürmektedir.

İncelenen fiillerin yedisi ünsüz+ünlü+ünsüz yapısındadır, biri ünlü+ünsüz ve diğeri de ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz şeklindedir. Bu özellik, Türkçede tek heceli fiiller arasında ünsüz+ünlü+ünsüz fiil kök yapısının ne kadar zengin olduğunun da bir göstergesidir. Çalışmaya konu olan tek heceli fiillerden bazıları (*çök-*, *tam-*), aynı biçim ve farklı anlamlarla yine Harezmi Türkçesi metinlerinde mevcuttur. Bir dilin sahip olduğu söz varlığı belirli iken; doğada adlandırılmaya ihtiyaç duyulan olay, durum, nesne ya da kavramlar çok daha fazladır ve bu durum, farklı eylem, durum ve nesnelerin mevcut kelimelerle ifade edilmesini mecbur kılar. Eski Türkçedeki kelime sayısı da günümüzden çok daha kısıtlı olduğu için bu zorunluluktan etkilenmiştir.

Türkçenin en önemli özelliklerinden biri de sahip olduğu fiil yapılarıdır. İncelemeye konu olan dokuz fiilden beşinin (*çarp-*, *çök-*, *öp-*, *saş-*, *tıt-*), günümüz Türkçesinde çok az ses değişikliğine ya da anlam çeşitlenmesine uğrayarak varlığını sürdürüyor olması, bu özelliğin en önemli kanıtlarındandır. Dil, sürekli değişen ve gelişen bir olgudur. Türklerin tarih boyunca farklı kültürlerle karşılaşması, farklı coğrafyalarda yaşaması, farklı dillerle münasebeti, özellikle *isim* anlamında ihtiyaç duyulan kelimeleri alıntılama ihtiyacına sebep olmuştur ancak fiiller, özellikle tek heceli fiiller bu durumdan pek etkilenmemiştir. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının fiil söz varlığı nispeten benzerdir.

İncelemeye konu olan dokuz fiil kökü, Harezmi Türkçesinin diğer metinlerinde bulunmamasına rağmen çoğunluğu *Divanü Lûgati't-Türk*'te bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu kelimelerin aslında Harezmi döneminde de kullanıldığını ancak yazılı eserlerde kullanılmadığını varsaymak daha doğru bir çıkarım olacaktır. Bundan sonra Harezmi metinleri üzerinde yapılacak olan çalışmalar, dönemin söz varlığını ortaya çıkarmak bağlamında önem arz etmektedir. Bu çalışmada, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Yozgat nüshasında bulunup dönemin diğer eserlerinde bulunmayan tek heceli dokuz fiili inceledik. Bu çalışmanın Harezmi Türkçesi metinleri üzerinde yapılacak söz varlığı çalışmalarına ve diğer çalışmalara bir nebze de olsa katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Argunşah, M., R. Toparlı. (2008). *Mu'inü'l-Mürîd*. TDK.
- Ata, A. (1997). *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyâ (Peygamber kıssaları) I giriş- metin-
tıpkıbasım*. TDK.
- Ata, A. (1997). *Ḳıṣaṣü'l-Enbiyâ (Peygamber kıssaları) II dizin*. TDK.
- Atalay, B. (2013). *Divanü Lûgati't-Türk (dizin)*. TDK.
- Az.: Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü*. TDK.
- Barutçu Özönder, F. S. (1998). *Üç itigsizler giriş-metin-tercüme-notlar
indeks-XXX levha*. TDK.
- Battal, A. (1997). *İbn-i Mühennâ lûgati*. 3.Baskı. TDK.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. TDK.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century
Turkish*. At the Clarendon Press.
- Derleme sözlüğü*. www.tdk.gov.tr.
- DS= TDK (2009). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü I-IV*. TDK.
- Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmaḥlarınîḡ Açuq Yolu Maḥmūd
Bin 'Alî*. (Yay. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar / dizin-sözlük Aysu
Ata). TDK.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri: fiil*. Akçağ Yay.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (çev. Mehmet Akalın). TDK.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözlüklerin köken
bilgisi sözlüğü*. TDK.
- Güncel Türkçe sözlük*. www.tdk.gov.tr.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*.
TDK.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimleri terimleri sözlüğü*. TDK.
- KB= Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III (indeks)*, (Haz. K. Eraslan, O. F.
Sertkaya, N. Yüce). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kırg.: Arıkoğlu, E., C. Alimova-R. Askarova-B.K. Selçuk (2018).
Kırgızca Türkçe sözlük I-II. Bengü Yay.

- Kk.: Aqtaş, G., H. Jankowski (2019). *Kırım Karaycası Türkçe sözlük*. (çev. Tülay Çulha). Kesit Yay.
- Kklp.: Uyğur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi sözlüğü*. TDK.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. TDK.
- KMTü.: Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. TDK.
- KTTü.: Muzafarov, R., N. Muzafarov (2018). *Kırım Tatar Türkçesi- Türkiye Türkçesi-Rusça sözlük*. (çev. Nariman Seyityahya). TDK.
- KuT.: Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. TDK.
- Kzk.: Bayniyazov, A., J. Bayniyazova-K. Koç (2019). *Türkiye Türkçesi Kazak Türkçesi sözlüğü*. TDK.
- Nadelyayev, V.M., D.M. Nasilov, E.R. Tenişev (1969). *Drevnetyuskij Slovar*. Nauka.
- Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin soyağacı çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü*. Adam Yay.
- Nişanyan, S. (2020). *Nişanyan sözlük çağdaş türkçenin etimolojisi*. Liberus.
- Özb.: Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe sözlük*. TDK.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17.
- Redhouse, S. J. W. (1890). *A Turkish and English lexicon*.
- Sağol, G. (1996-1999). *Harezmi Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi/giriş, metin, sözlük ve tıpkıbasım*. (Ed. Şinasi Tekin, G. Alpay Tekin). Harvard Üniversitesi.
- Şanlı, C., N. Kaya Günay (2009). *Muhtasar Mukaddimetü'l-Edeb, inceleme metin-kelime dizini-ek dizini-tıpkıbasım*. Sakarya Üni. Yay. No:53.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesi (Meşhed Nüs. [293 No.], giriş - metin - dizin)*. Cilt 1-2. Akçağ Yay.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. TDK. *Tarama Sözlüğü*. www.tdk.gov.tr.
- Tekin, T. (2014). *Orhon yazıtları*. TDK.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. 2. Cilt C-E, (Ed. Semih Tezcan). TÜBA.
- Türkiye'de Halk ağzından derleme sözlüğü* (2009). 3. Baskı. Türk Dili Kurumu.

- Ur.: Garkavets, A. N. (2019). *Urumca sözlük*. (çev. İryna Logvynenko-Yuliia Romanenko). TDK.
- YUyg.: Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (çev. İklil Kurban).TDK.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile tercüme Şuşter nüŝhası*. TDK.